

Mu'teziletü'l-Basra ve Bağdâd
Reşîd el-Hayyûn, London 1421/2000,
Dâru'l-Hikme, (ISBN: 1898209065), 432 s.

Seyit BAHÇIVAN*

Muhâlifleri nezdinde bile İslam düşünce tarihi, Kelâm ve Mezhepler Tarihi'ndeki önemi ve yeri itiraf edilen bir ekoldür Mu'tezile.

Mu'tezile'yi ve i'tizâlî düşünceyi en çok ve ağır eleştiren Şâfiî âlimlerinden Ebu'l-Hüseyn el-Malatî (ö. 377/987) dahi onlar hakkında şöyle demekten kendini alamaz:

"Erbâb-ı kelâm onlardır. Cedel metodunu kullanan, görüşlerin makbul olanı ile olmayanını birbirinden ayırt edebilen, tefekkür ve muhakeme kabiliyetine sahip bulunan, muâırzlarına karşı kat'î deliller ve çeşitli üslûplar kullanabilen, akıl ilmi ile nakil ilmini birbirinden ayıran ve muâırzlarıyla münazara ederken insaflı davranan yine onlardır."¹

Özellikle fetihler sonrasında İslam coğrafyasının genişlediği ve Müslümanların yabancı inanç ve kültürlerle yüz yüze geldiği ilk dönemlerde, İslam dışı akım, fikir ve dinlere karşı İslam'ı savunmada aktif rol almışlar, bu alanda başarılı ve onurlu hizmetler vermişlerdir (s. 7,10,69-70). Aynı şekilde içte türeyen Müşebbihe, Mücessime, Haşviye ve Râfıza gibi sapık cereyanlarla da uğraşmışlardır² (s. 292-293). Bunlarla mücadele ederken geliştirdikleri yöntemler daha sonra Ehl-i sünnet kelâmçıları tarafından da önemli ölçüde kullanılmıştır.

Düşünce tarihimizde bu derece önemli ve etkili olmuş Mu'tezile üzerinde pek az sayılmayacak kadar araştırma yapılmasına rağmen, hâlâ Mu'tezile'nin kendisi, ekolleri ve bilginleri hakkında daha fazla ve özellikle de Mu'tezile'nin kendi kaynaklarının keşfedilip yayınlanmasından sonra yeni araştırmaların yapılmasına ve böylece kayıp halkaların tamamlanmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

Tanıtmaya çalıştığımız eser, Basra ve Bağdat Mu'tezilesi ve bu iki ekolün bilginlerini münhasıran ele alıp inceleyen ilk araştırma niteliğini taşıyan bir çalışmadır. Eser

* Yrd. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, sbahcivan@selcuk.edu.tr

¹ el-Malatî, *et-Tenbîh ve'r-Red*, Tahk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Beyrut 1968, s. 35-36; Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi Giriş*, İstanbul 1988, s. 181.

² Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Tebyînu Kezîbi'l-Müfterî Mukaddimesi*, Dimeşk 1399, s. 13-15, 18; Topaloğlu, *a.g.e.*, s. 181-182.

ilk kez 1420/1999'da yayınlanmış, aradan bir yıl geçmeden gözden geçirilmiş ikinci baskısı yapılmıştır. Tanıtmaya bu ikinci baskıyı esas almış bulunmaktayız.

Araştırma, önce ikinci baskının kısa "önsöz"ü (s. 7-8), arkasından ilk baskının uzunca bir "önsöz"ü (s. 9-25), daha sonra "giriş" sayılabilecek bir bölüm (s. 27-46) ve dört ana "bölüm"den (s. 47-386) oluşmaktadır. Ancak müellif eserini ilmî araştırmalarda alışık olduğumuz tarzda yukarıdaki şekilde 'bölüm' ifadesini kullanarak tanzim etmemiştir. Yazar ikinci baskıya, Mu'tezilî düşüncüyü bize aktarmada önemli rol oynamış olan, Mu'tezile'nin ileri gelen iki bilginini de eklemiş olduğunu ifade etmektedir. Bunlardan ilki *el-Muğnî* gibi gayet hacimli bir Mu'tezile ansiklopedisinin, Mu'tezile ve fikirlerini sonraki nesillere aktarıp tanıtan kırktan fazla eserin sahibi, mezhebin mutlak kadısı el-Kâdî Abdülcebbâr (ö. 415/1025); ikincisi ise Abbâsîlerin yıkılışı ve Moğolların Bağdat'ı istilâsına şahit olan, şair ve *Nehcu'l-Belâğa*'yı şerh eden İbn Ebi'l-Hadîd diye tanınan İzzuddîn Abdülhamîd b. Hibetullah el-Medâinî'dir (ö. 656/1258). Yazar ayrıca bazı rivayetleri tekrar gözden geçirip farklı senetlerle desteklediğini, gerekli olmayan bir kısmını da çıkardığını belirtmekte, araştırma ve te'lifte mükemmelliği yakalamanın, gerçekleşmesi mümkün olmayan bir düş olduğunu İbnü'l-İmâd el-İsfahânî'nin (ö. 808/1405) şu eşsiz sözleriyle aktarmaktadır: "Kuşkusuz ben, bugün bir kitap yazanın ertesi günü: 'Şunu değiştirsem daha güzel olurdu, şu da ilâve edilse daha hoş olurdu, şu öne alınsa daha uygun düşerdi, şurası çıkarılsa daha yerinde olurdu' dediğini gördüm. Bu, ibretlerin en büyüğü ve noksanlığın bütün insanları kuşattığının delilidir" (s.7-8).

Birinci baskının önsözünde Mu'tezilî düşüncenin insana, doğa ve toplum barzında varlığı ve Allah'la ilişkilerini tanımada canlı bir bakış açısı kazandırdığını ve bununla kişinin sosyal konumunda serbest hareket etme, doğaya şuurlu bir şekilde müdahil olma ve onu maslahatına uygun kullanma imkânı elde ettiğini; ayrıca insanın kendi yaptıklarından sorumlu olduğunu vurguladığını, bunun da sosyal hayatı tanzimde ve yaratıcı biçimde doğadan istifade etmede *aklı* aktif hale getirmekle mümkün olacağını belirtir. Buradan hareketle Mu'tezile'nin akli, vahyin de önünde birinci delil kabul ettiğini Kâdî Abdülcebbâr'ın şu sözleriyle pekiştirir: "İnsan güzelle çirkini akılla ayırır, Kitap, aynı şekilde Sünnet ve icmân delil (hüccet) olduğu, onunla bilinir. Bazıları bu tertibe şaşırıp, delillerin sadece Kitap, Sünnet ve icmâdan ibaret olduğunu yahut eğer akıl bir şeye delil olacaksa, onun diğerlerinden sonra geldiğini zanneder. Halbuki durum böyle değildir. Zira Allah sadece akılları muhatap kabul etmiştir. Kitab'ın aynı şekilde Sünnet ve icmân hüccet olduğu akılla bilinir. O halde akıl bu alanda asıldır" (s. 9). Hatta insan vahiyden önce de sorumludur. Bunu ilk ortaya atan Cehm b. Safvân'dır (ö. 128/745). Ayrıca önsözde, Mu'tezile'nin kısa bir tarihçesi, adını nereden aldığı, diğer isimleri, ekolleri, temsilcileri, ilk Kaderîler, sıfatları inkâr, 'halku'l-Kur'ân' problemi, Abbâsî halifelerinin bu problem karşısında tavırları, Mu'tezile-Zeydiyye ilişkisi gibi konulara özetle işaret edilmektedir (s. 11-25).

Hasan el-Basrî (ö. 110/728) etrafında mezheplerin ihtilâfı, özellikle Mu'tezile'nin onu kendilerinden sayması, müellifin girişte "*el-Hasen el-Basrî*" başlığı altında incelemesinin sebebi olsa gerektir. Hasan el-Basrî'nin Mu'tezile'den sayılması ona nispet edilen "*Kader Risalesi*" ve Mu'tezile'nin kurucuları olarak bilinen Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) ile Amr b. Ubeyd'in (ö. 144/761) onun ilim halkasına devam etmelerinden kaynaklandığı, ancak risalenin içerik ve üslup bakımından ona ait olamayacağı belirtilmektedir (s. 27-46).

Birinci bölüm diyebileceğimiz "İlk Kelâm Kurbanları" (s. 48-62) başlığı altında, el-Makrîzî'nin (ö. 845/1441) ifadesine göre "Basralıların yolundan gittiği" *Ma'bed b. Hâlid el-Cuhenî* (ö. 80/699), Allah'ın sıfatlarını ilk olarak inkâr eden ve Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyen *Ca'd b. Dirhem* (ö. yak.118/736) ve bu görüşleri ondan alan *Cehm b. Safvân*'ın (ö. 128/745) kısa biyografileri ve detaylı olarak da görüşleri ele alınıp incelenmektedir.

İkinci bölüm diyebileceğimiz "*el-Basra*" (s. 63-262) başlığının hemen altında Hârûn er-Reşîd'in "Yeryüzünün bütün altın ve gümüşü Basra'nın hurmalıkları kadar etmez" sözü yer almakta ve bölümün girişinde Basra'nın kısa coğrafyası, tarih ve mimarisinden bahsedilmekte sonra da Mu'tezile'nin esas doğduğu ve orijinal olduğu ekol olan *Basra Ekolü* ricâlinden *Vâsil b. Atâ el-Ğazzâl* (ö. 131/748) (s. 69-91), Mu'tezile'nin zahidi olarak bilinen *Amr b. Ubeyd el-Bâb*'ın (ö. 144/761) (s. 93-106) ve mezhebin Vâsil'dan sonra ikinci kurucusu, ilk defa felsefeden etkilenen kelâmcı olarak tanınan³ *Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf* (ö. 235/850) (s. 107-119), zuhûr ve kümûn ve tafrâ teorisi ile olarak tanınan⁴ *İbrâhim en-Nazzâm* (ö. 231/845) (s. 121-137), Mu'tezile'nin edîbi olarak meşhur olan *Amr b. Bahr el-Câhız* (ö. 255/869) (s. 139-161), kelâmcı ve filozof olarak bilinen *Muammer b. Abbâd es-Sülemî* (ö. 215/830) (s. 164-178), halife Memûn'un (ö. 218/833) vezirliğini kabul etmeyen ve onun her işinde kendisiyle istişarede bulunduğu özel danışmanı *Sümâme b. Eşras* (ö. 213/828) (s. 179-197), *Hişâm b. Amr el-Fuvâtî* (ö. 226/840) (s. 199-209), *Yûsuf b. Abdullâh eş-Şehhâm* (ö. yak. 280/893) (s. 211-218), Eş'arî'nin hocası *Ebû Ali Muhammed b. Abdülvehhâb el-Cübbâî* (ö. 303/916) ve hâl teorisinin sahibi oğlu *Ebû Hâşim Abdüsselâm el-Cübbâî* (ö. 321/933) (s. 219-239) ve Bağdat Mu'tezilesinin son güçlü ismi, mezhebin mutlak kadısı el-Kâdî Abdülcebbâr (ö. 415/1025) (s. 241-261) yer almaktadır.

Üçüncü bölüm diyebileceğimiz, büyüklerden birinin diliyle "Irak'ın gözbebeği ve meltemi (nesîmi) bütün meltemlerden daha hoş" olan "*Bağdâd*" (s. 263-350) ana başlığının veya bölümünün girişinde yine Bağdat'ın kısa coğrafyası, tarih ve mimarisinden bahsedilmekte sonra da Mu'tezile'yi asıl doğduğu yer olan Basra'dan Bağdat'a ilk defa taşıyan, ekolün kurucusu ve şeyhi olarak bilinen *Bîsr b. Mu'temir* (ö. 210/825) (s. 269-282), Mu'tezile'nin rahibi lâkabıyla meşhur *Îsâ el-Murdâr* (ö. 226/840) (s. 283-288) ve *Ca'fer b. Harb* (ö. 236/850), *Ca'fer b. Mübeşşir* (ö. 234/848) (s. 289-297), *Muhammed b. Abdullâh el-İskâfî* (ö. 240/854) (s. 299-308), *Abdurrahîm b. Muhammed el-Hayyât* (ö. yak. 300/912) (s. 309-318), *Abdullâh b. Ahmed el-Belhî* (ö. 319/931) (s. 319-330), *İbn Ebî'l-Hadîd* diye tanınan *İzzuddîn Abdülhamîd b. Hibetullâh el-Medâinî* (ö. 656/1258) (s. 331-350) araştırmaya konu edilmektedir.

Mu'tezilenin Bağdat ekolü siyaset ve devlet kapısından uzak kalmayı yeğlemiş, kendilerine zühd ve ilim hayatını tercih etmişlerdir. Kur'an'ın yaratıldığı görüşüne sahip olmalarına rağmen Mihne olayına karışmamışlardır. Yine imamet konusunda Zeydiyye'nin fikrini benimsemelerine, Hz. Ali'yi en üstün görmelerine rağmen devletin karşısında da yer almamışlardır (s. 283-284, 299, 304).

Ancak araştırmacının yukarıda belirttiği Bağdat Mu'tezilesinin zühd hayatını tercih ederek siyasetten uzak durdukları genellemesi yerinde bir hüküm değildir. Aksine Mu'tezile'nin sonunu hazırlayan etkenlerin başında gelen Mihne olayında Bağdat

³ Bkz. Ali Mustafa el-Çurâbî, *Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf - Evvelü Müttekellim İslâmî Teessera bi'l-Felsefe*, Kahire 1949; Ali Sâmi en-Neşşâr, *Neş'etü'l-Fikri'l-Felsefî, Dâru'l-Ma'ârif*, VIII. Baskı, Kahire ?, I, 443.

⁴ Bkz. Muhammed Ebu Rîde, *en-Nazzâm ve Ârâhu'l-Kelâmiyye ve'l-Felsefiyye*, Kahire ?

ekolünden kadı Ahmed b. Ebû Duâd (240/854) aktif rol almış, bu da kendilerine karşı halkın nefretini uyandırmıştır.⁵

Dördüncü bölüm diyebileceğimiz "*et-Temmerrüd 'ale'l-İ'tizâl- Mu'tezile'ye Başkaldırın*" (s. 351-386) başlığı altında, hayatlarının bir bölümünü Mu'tezile saflarında geçirdikten sonra saflarını bilâhare onlardan ayıran *Dırâr b. Amr* (ö.?) (s. 357-363), *İbn er-Râvendî* (Ahmed b. Yahyâ ö. 298/910) (s. 365-376), *Ebu'l-Hasen el-Eş'arî* (ö. 324/935) (s. 377-386) Mu'tezile'ye karşı tavırları ve görüşleri incelenmektedir.

Eserde inceleme konusu yapılan Mu'tezilî bilginlerin veya karşıtlarının önce biyografileri verilmekte, yetiştikleri ortam, hoca ve öğrencilerinden, etkilendikleri veya etkiledikleri zevattan söz edilmekte, onların fikirlerine geniş çapta yer ayrılmakta ve son kısmında da vefat tarihleri, yerleri, defnedildikleri mahaller ve geriye bıraktıkları eserlerden bahsedilmektedir.

Eserin sonuna eklenen özel isim ve kitap dizini kendisinden istifadeyi bir hayli kolaylaştırmaktadır.

⁵ Bkz. Zühdi Hasen Cârullah, *el-Mu'tezile*, Beyrut 1990, s. 241; Ahmed Subhî, *Fî İlmî'l-Kelâm el-Mu'tezile*, Beyrut 1985, s. 261-262.